

ПОГЛЕД ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА НАРОДНАТА АСТРОНОМИЯ

Опознаването на небето и небесните тела – слънце, планети, съзвездия и звезди от населението в различни райони на Земята е било продиктувано от особеностите на общественото - историческото и икономическото му развитие през различните епохи: от необходимостта да си осигурява средства за съществуване, да се ориентира при придвижване от едно място на друго по суша и вода, да предугажда настъпващите промени в годишния кръговрат и свързаните с тях природни стихии – урагани, дъждове и засушавания. Още в древността хората са били принудени да обърнат поглед към дневното и нощно небе, към неговите небесни тела, обект на наблюдение от народната и научната астрономия.² В астрономията и метеорологията на различни народи и у нашия народ, важно място заемат съзвездията и звездите – самосветещи небесни тела от нажежени газове, подобни на Слънцето, които поради отдалечеността си от нас са приемани като по-големи или по-малки светещи точки.³ По движението и разположението на небесните тела: слънце, луна и звезди – хората са добили опит да определят времето през денонощията и годината и земните посоки.⁴ Развитие на скотовъдството и земеделието у първобитните племена е свързано с необходимостта от опознаване на природните явления, появата и продължителността на годишните сезони в съответната географска област. Появила се е наченката на народната астрономия и различни представи и митове за небесните тела. Фр. Е н г е л с пише: “Най-напред се разви астрономията, която поради смяната на годишните времена бе абсолютно необходима за скотовъдните и земеделски народи”.⁵ Ф. А к е р м а н открива податки, че у отделни етнически групи са били налице представи за отделни небесни тела още през новокаменната епоха преди 10 хил. години, а преди 6 хил. години вече са съществували системи за отчитане на времето.⁶ Върху камък от бронзовата епоха във Веислав – Дания е открито изображение на част от звездното небе с *Касеопея*, *Цифей*, *Волопас*, *Близнаци* и *Голяма мечка* (фиг. 1.); в Богуслен – Швеция, наред с битови и анимистични мотиви е означено съзвездие *Голяма мечка*. Изглежда, че това съзвездие е много характерно с разположение на звездите си и е намерило широко отражение в народните представи на много племена и народи от различни континенти.⁷ В Унгария и Чехословакия са

² Б о л ь ш а я советская энциклопедия, т. XVI, 1952, 554 – 561.

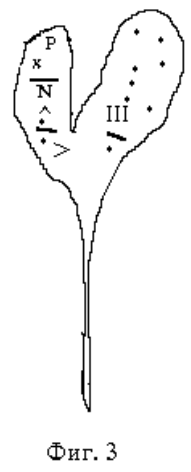
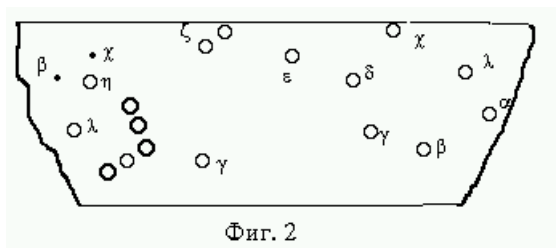
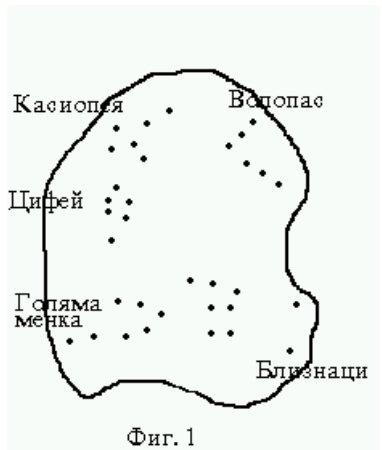
³ Астрономия. – БСЭ, т. III, 1950, 311 – 326; XVI, 1952, 540.

⁴ БСЭ, т. III, с. 312.

⁵ Е н г е л с, Фр. Диалектика на природата. С., 1950, с. 190.

⁶ Историко – астрономическите изследвания. Госуд. изд. технико-теоретической литературы. IV, 1958, с. 581. (Ис. - астр. иссл.).

⁷ Историко – астрономическите изследвания. IX, 1966, 130 – 132. К у к а р и н, В. В. Первые итоги в развитии астрономии.



открити от бронзовата епоха примитивни ъгломери за наблюдение на небесните тела.⁸ Археолози в неолитна могила на брега на Бологовското езеро в СССР намират два каменни къса с изображение на съзвездията *Голяма Мечка* и *Плеади* (фиг. 2.); върху игла от кована мед от Югозападна Русия, датирана от бронзовата епоха, е изобразена *Голямата мечка*.⁹ (Фиг. 3)

Непознавайки закономерностите и причините за движение на небесните тела, първобитният човек ги е одухотворявал и обожествявал; свързвайки ги с известни влияния върху живота им е поставил начало на астрологията – лъжеучение за предсказване съдбата на хора и събития по движението на небесните тела.¹⁰ С развитието на обществата, отделни членове са се посветили на това предсказание като звездобройци и астролози; поставя се началото на астрономията – наука за строежа, развитието и движението на небесните тела във Вселената. От общата астрономия се е отделила и Звездната, проучваща звездните галактики и преди всичко нашата – Млечния път, а в нея нашата Слънчева система с нейните планети (*Меркурий, Венера, Земя, Марс, Юпитер, Сатурн, Нептун, Плутон* и *Уран*), 88-те съзвездия и отделни (двойни, разсеяни, пулсиращи, топковидни и взривяващи се) звезди, комети и метеори. С невъоръжено око човек може да изброи до 5000 звезди, различни по блясък и цвят (бял, жълт и червен), а съвременната въоръжена астрономия е открила и описала в звездни каталози хиляди звезди.¹¹

Около III хилядолетие пр. н. е. в Египет, Месопотамия и Китай са налице първите астрономически наблюдения. Животът на египтяните бил тясно свързан с приливите и отливите на река Нил, които се предсказвали от жреците по появата и изчезването на небесния хоризонт на звездата *Сотт (Сотис)* ‘Сириус, Голямо куче’ през периоди от 4 месеца. На иероглифен надпис е отбелязано “*Великата Сотис блести на небето, а Хапи (Нил) излиза от изворите си*”.¹² За начало на годината египтяните приемали първото появяване на Сотис. Около III хилядолетие пр. н. е. те създават свой календар, приписван на архитект *И м х о т е п*; към II хилядолетие пр. н. е. те поделят небето на 23 съзвездия, между които и зодиакалните съзвездия, маркирайки пътя на Слънцето. До нас са достигнали имената на *Голямата мечка – Бик* или *Бедро на бик*, олицетворение на бога *Сет*; *Малка мечка* или *Хипопотам*, част от съзвездието *Дракон*, назовано *Крокодил*.¹³

⁸ L o n g a u e r, Pr. Astronomické nástroje bronzovej doby. – Ríše hvězd, 38, 1957, I, s. 10 – 16.

⁹ С в я т с к и й, Д. О. Очерки истории астрономии в древней Руси. – Ис. – астр. иссл., VIII, 1962, 26 – 27; БСЭ, III, 1950, 323.

¹⁰ Ц е с е в и ч, В. П. Что и как наблюдать на небе. Изд. пятое. М., 1979, с. 213, 252, 259; В о р о н ц о в - В е л ь я м и н о в, Б. А. Астрономия. Москва, 1973, 14 – 15.

¹¹ Н и к о л о в, Н. и Х а р а л а м п и е в, Вл. Звездобройцы в древности. С., 1969, 14 – 27.

¹² К л и м и ш и н, И. А. Астрономия вчера и сегодня. Киев, 1977, 7 – 8.

¹³ Хилядолетни текстове вече са ясни. – Отечествен фронт, бр. 10 781, 29. II. 1980.

Праиндийски текстове, разчетени от съветски учени, посочват, че преди 4500 години индусите са имали представа от сложен календар и са познавали петте най-значителни планети на Слънчевата система и са имали названия за съзвездията *Голяма мечка, Плеади, Орион, Телец, Скорпион* и др.¹⁴

От шумерите в Месопотамия религиозните вярвания през III хилядолетие пр. н. е. се усвояват от вавилонците. Планетата *Венера* се отъждествява с богинята на любовта Ишар, богът на войната Нергал – с планетата *Марс*, богът на грамотността и мъдростта Набу – с *Меркурий*, а върховният бог Мардук – с *Юпитер*.¹⁵ Астрономията се представя от астрологията – разпознаване съдбата на хората и на държавата по звездното небе и планетите. Движението на слънчевия път през 12-те зодиакални съзвездия е изобразено на глинена плочка от библиотеката на Ашурбанипал в Ниневия от VII век пр. н. е. Те разделят звездите на небесния свод на съзвездия и много от тях назовават с имена на животни, птици, богове и герои; на глинена плочка е разчетено: “Когато изгряват *Стрела, Змия и Лев*, тогава залязват *Гълъб и Орел*; когато изгряват *Лък и Цар*, тогава залязва *Коза*; когато изгряват *Ерида и Врана* – залязва *Пантера*”.¹⁶ Космогоничните познания на вавилонци и халдеи се наследяват от хети и финикийци и се предават обогатени на гърци и други средиземноморски народи.

Астрономията и астрологията намират важно място и в древен Китай, където се различават и описват 284 съзвездия, някои съвпадащи по име с вавилонски и старогръцки съзвездия (*Воловар, Голяма Мечка, Стрелец*). Наченките и развитието на китайския календар се отнасят преди повече от 5000 години. През IV век пр. н. е. астрономът Хан Шанг описва около 800 звезди и съзвездия, 200 години преди описанието на Хипарх.¹⁷

Древните майи в Юкатан (Мексико) също достигат до своя космологична система, вярвания и календар, необходими за стопанската им дейност и мореплаването; подобни са постиженията на ацтеките и толтеките от Централно Мексико; те наблюдават промените на луната, движението на ярките звезди и именуват някои от тях: *Тецкатлипок* ‘Тигър’ = Голяма Мечка, *Ситлалхонекуили* ‘вид хляб във форма на’ = Малка Мечка, *Колотл* ‘Скорпион’, *Тианкицтли* ‘Плеади’, *Ситлапол* > *Геуйситлалин* ‘Голяма звезда, Венера’ и др.¹⁸

Като мореплаватели в Средиземноморието гърците усвояват редица астрономически представи от съседни племена и народи в Африка и Близкия Изток и развиват своя богата космогонична система с многобройни имена на съ-

¹⁴ Николов, Н. и Харалампиев, Вл. Звездобройците в... , 30, 33, 38

¹⁵ Същите, Цит. съч., с. 41, 46.

¹⁶ БСЭ, т. III, 1950, с. 323; Чен Цзун-вен. Астрономия в Китай. – Ист.– астр. иссл. IV, 1958, с. 367.

¹⁷ Николов, Н. Звездобройците... , 62.

¹⁸ Климин, И. А., Астрономия., с. 21.

звездия, звезди и планети, свързани с митове и образи на богове, богини и нимфи. Редица философи и астрономи развиват разнообразни теории за мирозданието; тук могат да се посочат: Ф а л е с М и л е т с к и (585 – 547 г. пр. н. е.), А н а к с и м а н д ъ р (610 – 546 г. пр. н. е.), А н а к с и м е н (585 – 525 г. пр. н. е.), П и т а г о р (580 – 500 г. пр. н. е.), Х е р а к л и т Е ф е с к и (544 – 470 г. пр. н. е.). Смята се, че питагорийците създават свои имена на планетите: *Стилбон* ‘блестящ’ за Меркурий, *Фосфорос* ‘носеща светлина’ за Венера, *Есперос* ‘вечер’ за Вечерницата, *Пироксис* ‘огнеподобен’ за Марс, *Фаион* за Сатурн и др.¹⁹ У П л а т о н (427 – 347 г. пр. н. е.) имената на планетите са дадени по тези на божества и съвпадат с вавилонските. Х и п а р х (II в. пр. н. е.) поставя началото на точната астрономия, създава астрономическа обсерватория и звезден каталог с описание на 850 звезди.²⁰

Представите за широкоизвестните съзвездия у гърците през IX в. пр. н. е. дава О м и р в “Илиада” и “Одисея”; в “Илиада” по настояване на богиня Тетида, Ефес изработва ново оръжие за Ахил и върху огромния му щит от пет пласта изобразява:

“В средата на щита той изкусно изобрази
земята, небето и морето, неуморното слънце
и пълния, сребрист, ясен месец, а около него
мириади светли звезди, които са като ярък,
светъл венец на небето, а после направи
прекрасните съзвездия на *Плеадите* и *Хиадите*
и чудните лъчи на дивно-прекрасния *Орион*,
и яркото съзвездие, наречено *Голямата Мечка*,
което се именува още и съзвездието на *Коларя*.
То извършва своя кръговрат по небесния си път
и гледа към блясъка на прекрасния *Орион*,
но само то единствено не се къпи и оглежда
в прозрачните вълни на бистроструйния Океан”.²¹

В *Одисея* главният герой напуска острова и пещерата на Калипсо и се отправя на път в морето, водейки се по звездното небе:

“И до кормилото седнал тогава, изкусно той с него
чун управляваше; сън не дождаше нему на мигли,
поглед бе вперил в *Плеадите*, както и в *Малката Мечка*,
па и в *Голямата*, що и *Кола* се още нарича, –

¹⁹ С ъ щ и я т, Астрономия. , с. 21, 24.

²⁰ О м и р. Илиада. С., 1918, с. 331. Превод на Георги Попов.

²¹ О м и р. Одисея. С., 1942, с. 65. Превод на Николай Вранчев.

около себе си тя се върти, *Ориона* да гледа,
на Океана в водите никога тя не окъпва;
тая звезда *Калипсо*, знаменита и дивна богиня,
нему поръчваше, плавайки все да му бъде отляво.”²²

Римляните назовават планети, съзвездия и звезди със собствени имена и отчитат времето по лунен календар; те заемат чрез гърците вавилонската седмица, като всеки ден се покровителствува от отделен бог - планета: понеделник от *Луната*, вторник от *Марс*, сряда от *Меркурий*, четвъртък от *Юпитер*, петък от *Венера*, събота от *Сатурн* и неделя от *Слънцето*.²²

Астрономията намира развитие в Арабия и Средна Азия, като дава свои бележити астрономи през VIII – X в.; У л у г б е г (XIV – XV в.) създава нови астрономически таблици и каталог на 1018 звезди.²³

Интересът към звездното небе и небесните тела у славяните, вероятно се появява още в тяхната прародина зад Карпатите. Досегашните проучвания дават основание да се приеме, че у тях е бил налице анимизмът – вярата в свръхестествени същества и духове, в раздвоението между материален и духовен свят.²⁵ Чешкият историк и археолог Л ю б о р Н и д е р л е (1865 – 1944) отбелязва, че “съобщенията на Прокопий от VI в. след няколко столетия се потвърждават от редица извори в Русия, България, Полша и Чехия и у балтийските славяни, постоянно упоменаващи, че славяните се покланяли на камъни и гори, на извори, езера, храсти и дървета, на цели лесове, а също на четвероноги зверове и птици и накрая на огъня, *звездите*, *месеца* и на *слънцето*”.²⁶ В общи линии това се приема и от Н. С. Д е р ж а в и н (1877 – 1955) – старите славяни “почитали като особени божества *слънцето*, *луната*, *звездите*, огъня, водата, планините и дърветата”.²⁷ П р о к о п и й (562 г.) в “Готска война” за анти и славяни дословно пише: “те считат, че има един бог, създател на мълнията и, че само той е господар на всички, и му жертват волове и всякакви други жертвени животни. Те не знаят що е съдба и изобщо не допускат, че тя има някаквасила върху хората. Освен това те почитат реки и нимфи и някакви други божества и на тях изобщо жертвуват и използват тия жертвоприношения за предсказания.”²⁸ П р о к о п и й конкретно не

²² Н и к о л о в, Н., Звездобройците... , с. 174 – 177.

²³ С ъ щ и я т, 195.

²⁴ БСЭ, II, 1950, с. 451.

²⁵ Н и д е р л е, Л. Славянские древности. М., 1956, с. 270.

²⁶ Д е р ж а в и н, Н. С. История Болгарии, т. I. М., – Л., 1954, 127.

²⁷ Д е ч е в, Д. Сведения за славяните. – Прометей, II, 1937, кн. 1, с. 21.

²⁸ Г а р к а в и, А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб, 1870, с. 125.

посочва боготворене на звездите. Арабският пътешественик А л - М а с у д и (X в.) посочва за славяните, че “някои от тях са християни, между които се намират също езичници и слънцепоклонници”, а И б р а х и м - б е н - В е с и ф - ш а х (XII в.) добавя: “бидейки християни се кланяли на слънцето и на другите небесни светила”.²⁹ Л. Н и д е р л е е склонен да приеме, че атмосферните явления: *слънце, месеци, звезди*, вятър, светкавица и гръмотевица у славяните са непосредствена персонификация на скритите сили у тях, действащи върху човека.³⁰ Несъмнено това отговаря на истината, за което имаме податки от по-късни епохи. Архиепископ М а к а р и й Н о в о г о р о д с к и и П с к о в с к и в писмо от 1534 г. до цар Иван Грозни пише, че русите още държат и изповядват езическата вяра на предците си: “*Суть же скверные мольбища их лес и камение, и реки и блата, источники и горы и холмы, солнце, месяц и звезди, и озера и простореци всей твари поклоняюся, аку богу.*”³¹

Трудно е в подробности да разкрием доколко и в какво са били почитани от нашите прадеди – славяни в далечното минало небесните тела; славянските хроники до XIII в. не споменават звездите, а говорят за предсказания на нещастия по небесните тела. Като скотовъди и земеделци, животът на славяните до голяма степен е зависел от природата и нейните стихии и благоразположение; това ги е принуждавало да наблюдават небесните тела и тяхното взаимно разположение и да достигнат до свои астрономически и метеорологически представи. В нашето народно творчество – в приказки и песни, отношението между *Слънцето* и *Месеца* със *Зорницата* и *Вечерницата* са отношения на живи, одухотворени същества, между братя и сестри; *Зората*, *Зорницата*, *Деницата* и *Вечерницата* са красиви девойки.³² Отделни звезди и съзвездия са свързани с допълнителни предания, вероятно вторично предизвикани, за да се мотивират имената им. Тук иска специални съпоставителни и сравнителни проучвания на българска, балканска и славянска основа.³³

²⁹ Н и д е р л е, Л. Славянские древности, с. 274.

³⁰ С в я т с к и й, Д. О. Очерки истории астрономии. – Ист. – астр. иссл. VII, 1961, с. 81.

³¹ С т а н ч е в, Ст. Нашите прадеди славяните. С., 1961, с. 61.

³² Наченки на подобни проучвания като сравнение на имена на отделни звезди и съзвездия намираме в трудовете на: G ł a d y s z o w a, M. Wiedza ludowa o gwiazdach. Wrocław, 1960; K u p i s z e w s k i, W. Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu. Warszawa, 1974.

³³ М а р и н о в, Д. Народна вяра и религиозни обичаи и вярвания. – СбНУН, т. XXVIII, 1914, с. 7 – 22; К о в а ч е в, Й. Д. Народна астрономия и метеорология. – СбНУН, XXX, 1914, с. 1 – 86; Нашето звездно небе. С., 1928; Ц е п е н к о в, М. К. Тълкувание на природни явления. – СбНУН, кн. I, 1889, с. 71; СбНУН, кн. IV, 1890, с. 90, 95; К и с ъ в, М.

В космогеничните представи на народа ни за светозданието се говори за три свята. Земята е плоска, разположена върху безкрайно море, а краищата ѝ се допират до горния свят – небето, което я похлупва като връшник. По него като златни гвоздеи са приковани звездите, чийто брой отговаря на броя на хората по земята. Всеки човек на небето си има звезда, която изгрява когато той се ражда и погасва със смъртта му; големината и блясъка на отделните звезди определя общественото положение, богатството и даровитостта на нейния представител. Падащите нощем звезди прокобяват нещастия: болести и войни, смъртта на отделни хора. Забелязалият ги човек трябва да мълчи като пред ковчега на смъртник. Появата на опашата звезда предвещава трагично събитие, засягащо много хора и народи. Имало хора, които можели да предсказват тези очаквани събития, това били така наречените звездогадатели или звездобройци.³⁴

Името звезда е общославянско: стб. *zvězda*, *zvьzda*, прил. *zvьzdenъ* (Манасиева хроника), прасл. **gwězda*, родствено с лит. *lvaigzde*, *lvaigzde*, *lvydulys* ‘блясък’. У индоевропейците не е имало обща дума за звезда, тъй като отделни племена през различни времена са достигали до свои понятия за звездите и са създали различни думи за понятието.³⁵ Годишното движение на Слънцето между небесните тела е довело до опознаване на зодиакалните съзвездия, през които преминава годишния му път. Слънчевата еклиптика отбелязват върху глинена плочка астрономите на Месопотамия още през II хил. пр. н. е., а към I 300 г. пр. н. е. те я разделят на 12 зодиакални съзвездия и им дават имена.³⁶ Гъркът А р т (IV–III в. пр. н. е.) описва зодиака като зверинен кръг с богати митове за неговите съзвездия. При император А н т о н и й П и й (138 – 161 г.) в Александрия се секат и пускат в обръщение монети с всички зодиакални знаци.³⁷

Тълкувание на народни явления (от Рупчос). – СбНУН, VIII, 1892, с. 139; М а т о в, Д. Народни вярвания от Велес. – СбНУН, IX, 1893, с. 131; Ч а ч а р о в, П. А., Тълкувания на природни явления. – СбНУН, X, 1894, с. 121; А н г е л о в, Г. В. Тълкувания на природни явления (от Битолско). – СбНУН, XII, 1895, с. 121; С п р о с т р а н о в, Е. Тълкувание на природни явления (от Охрид). – СбНУН, XV, 1898, с. 60, 66; Ф и л и п о в, Н. Тълкувание на природни явления (от Казанък). – СбНУН, XVI – XVII, 1900, с. 221; В а к а р е л с к и, Хр. Представите на нашия народ за светозданието. – Българска реч, IX, 1934, кн. 1, с. 11–16; Етнография на България. С., 1974, с. 485 – 487; Г е о р г и е в а, Ив. Българска народна митология. С., 1983, с. 13 – 31.

³⁴ Ф а с м е р, М. Этимологический словарь русского языка. II, М., 1976, с. 85, 608; Б ъ л г а р с к и етимологичен речник, т. I, 1971, с. 621.

³⁵ Н и к о л о в, Н., Х а р а л а м п и е в, Вл. Звездобройците... , 38, 41.

³⁶ Д о б р о в о л ь с к и й, И. Г., Б а б и ч, В. М. Александрийские монеты Антонина Пия с изображением созвездий зодиака. – Ист. – астр. иссл., V, 1959, с. 223.

³⁷ К р и с т а н о в, Цв., Д у й ч е в, Ив. Естествознанието в средновековна България. С., 1954, 68, 70.

По времето на цар Симеон (864 – 927 г.) писателят Йоан Екзарх чрез превода “За православната вяра” на Йоан Дамаскин, известен и като “Небеса”, ни запознава с александрийските зодиакални съзвездия: овънъ, юнъць, близнъчнн, каркинъ, львъ, юнота, гарьнъ, скрапа, струкъльць, екогеръ, водолюка, рывъгъ.³⁸ За планетата Венера той пише: “Яфродитъ же глутъ иже овъгда дньница, овъгда заходньнага втъкает”.³⁹ През XII в. в “Тайната книга” на богомилите се предават известни космологични представи; според тях Господ “от камъните направи огъня, от огъня направи небесното войнство и звездите”.⁴⁰ В “Легендата за Тивириадското море” богомилите поддържат, че бог със словото си повелява “да бѣдат езера, облаци, звезди, светлина и вятър”.⁴¹ В “Разумник”, поместен в Ловешки сборник от XVI в. се посочва, че “в понеделник Господ създаде Слънцето и Месеца и звездите и всички небесни тела”; “Месецьт е от господния престол, а звездите са от господнята плът, ангелите – от божия дух и от огъня” – “Свъзды же ѿ плъти (господ) на”; “Звездите са закрепени на небето, а месецьт и двете денници плуват във въздуха” – “Свъзды на небеси оутвърждени сжтъ, мѣсць же и двѣ денници юрь плакатъ”.⁴²

³⁸ Същител, Цит. съч.

³⁹ Същител, Цит. съч., с. 60.

⁴⁰ Същител, Цит. съч., с. 207.

⁴¹ Същител, Цит. съч., с. 210.

⁴² Същител, Цит. съч., с. 210, 381, 386, 387.